



SHEVALAR VA TARIXIY-ETNOLISONIY JARAYONLAR

(Namangan shevalari misolida)

Usmonov Musurmon Mamiraliyevich

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada Namangan viloyati va uning ayrim areallari shevalarining shakllanishida muhim o‘rin tutgan etnik guruhlar va ularning tarixiy jarayonlardagi roli hamda ularning shevalardagi bugungi holati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: etnik guruhlar, etnik va etnomadaniy aloqalar, turkiy urug‘lar, migratsiya va konsolidatsiya, ikki tillilik.

Аннотация: В статье рассматриваются этнические группы, сыгравшие важную роль в формировании диалектов Наманганской области и некоторых ее районов, их роль в исторических процессах, а также их современный статус в диалектах.

Ключевые слова: этнические группы, этнические и этнокультурные отношения, тюркские роды, миграция и консолидация, двуязычие.

Abstract The article discusses the ethnic groups that played an important role in the formation of the dialects of the Namangan region and some of its regions, their role in historical processes, as well as their modern status in the dialects.

Key words: ethnic groups, ethnic and ethnocultural relations, Turkic clans, migration and consolidation, bilingualism.



Har qanday etnik va etnomadaniy aloqalar, avvalo, tilda o‘z aksini topadi. Shuning uchun ham muayyan etnosning tilida yuz berayotgan o‘zgarishlar etnolingvistik jarayonlar sifatida talqin qilinadi.

Namangan shevalarining etnogenezisidagi ana shu jarayon turli qardosh va noqardosh til vakillarining bir-birlari bilan qadimdan iqtisodiy va madaniy aloqada bo‘lganliklarining tarixiy, amaliy natijasidir.

Ma’lumki, o‘zbek milliy tilining shakllanishida ko‘pgina etnik guruhlar ishtirok etgan. O‘zbek millati o‘z etnik tarkibining serqirra va murakkabligi bilan boshqa turkiy xalqlardan ajralib turadi, vaholanki, bu o‘zbek tilining ko‘p shevali til bo‘lishiga ham asos bo‘lgan¹.

Viloyat hududda qadimdan turkiy urug‘lardan qoraqalpoq, urganji, elatan, o‘lmas, katta o‘lmas, qiyot, qurama, saroy, qatag‘on, olchin, qorayontoq, madyor (monjor), momoxon, nayman, qozoq, beshserka, beshsari, kenagas, to‘da, qirchin, uyg‘ur, kerayit, urganji, kabilarning istiqomat qilgani etnotoponimlardan ham yaqqol ko‘rinib turadi.

Muayyan bir hududda kechayotgan etnoslararo til munosabatlarning rivojlanish darajasi va ko‘lami ko‘p jihatdan mazkur hudud aholisining etnik tarkibiga bog‘liq bo‘ladi. Ma’lumki, turli etnik jamoalar orasidagi o‘zaro etnik munosabatlar etnoslarning aralash yoki yonma yon yashaydigan hududlarda qizg‘in kechadi². Namangan shevalari areali ham qadimdan aynan shunday etnomuloqot hududi hisoblanadi. Namangan viloyati areali aholisining asosiy qismini o‘zbeklar, tojiklar va qirg‘izlar tashkil qilgan. Bundan tashqari, ushbu dialektal arealda tarixning turli bosqichlarida ko‘chib kelib, o‘rnashib qolgan ko‘plab boshqa etnos vakillarining³ avlodlari ham istiqomat qiladilar.

¹ Эргашев А.А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи: Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2012.– Б.3.

² Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б.47.

³ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). –Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 20 - 40.



O‘zbek tarixchi olimlarimizning Farg‘ona vodiysidagi etnoslararo jarayonlar haqidagi fikrlariga asosan, Namangan dialektal areali uch etnik qatlamning o‘zaro birgalikdagi hayot tarzi, kundalik muloqot va aloqa-aralashuvi mahsuli – hosilasi sifatida quyidagi murakkab etnolingvistik jarayonlar orqali⁴ shakllangan:

1. Etnik komponentlari uzoq etnogenetik assimiliyatsiya (qorishuv) natijasida shakllangan eron tilli xalqlar bilan turkiy etnosli shahar va qishloq aholisi. Ular qadimdan o‘troq yashab, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug‘ullanib kelgan. Urug‘-qabilalarga bo‘linmagan. Rus tilidagi adabiyotlarda aholining bu qatlamiga nisbatan “sort” atamasi qo‘llangan. (“Sort” atamasi Markaziy Osiyo mintaqasining bir qator hududlarida, xususan, Farg‘ona vodiysida, Toshkent, Xorzam vohasida yashagan o‘troq aholiga nisbatan ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi xalqlar tomonidan berilgan nomdir⁵. Hozirda ham mahalliy til vakillari bir-birini sort va qoraqalpoq tarzida farqlaydi.

2. Ilmiy adabiyotlarda “ilk qabilalar” deb ataluvchi aholi vakillari. Ular Dashti Qipchoq o‘zbeklari kirib kelguniga qadar ham Markaziy Osiyoning markaziy va turli hududlarida, jumladan, Farg‘ona vodiysida yashab kelgan turk va turk-mo‘g‘ul qabilalarining avlodlari vakillari hisoblanadi. Ushbu etnik qatlamga mansub qarluq, yag‘ma, chigil, ashpar, chog‘rak, qovchin, jaloir, barlos, nayman, xitoy, qora xitoy, baxrin, tog‘ay, baliqchi, arg‘in qabilalari Farg‘ona vodiysida nisbatan ko‘pchilikni tashkil qilgan. XIX-XX asr boshlarida mazkur qabilalar umumiy bir nom, ya’ni “turk” etnonimi bilan atalgan⁶.

3. Keyingi davrlarda Farg‘ona vodiysiga ko‘chib kelgan Dashti Qipchoq qabilalari vakillari qipchoq va qoraqalpoq urug‘lari, chunonchi, qirq, kenegas, chiyal (chayali), qatog‘on, saroy, qurama, mang‘it, qozoq, urganji, elatan, o‘lmas, katta o‘lmas, qiyot, qurama, saroy,

⁴ Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Тошкент: Фан, 1974. – С. 109-114-116.

⁵ Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.

⁶ Шаниязов К. Ш. Некоторые вопросы этнической динамики и этнических связей узбеков в XIV – XVII вв. // Материалы к этнической истории населения Средней Азии. – Т. 1986. – С. 83-93. Винников В.Р. Современное расселение народов и этнографических групп в Ферганской долине // СЭС. 1959. – Т. II. – С. 404-405.



qatag'on, olchin, qorayontoq, madyor (monjor), momoxon, nayman, qozoq, beshserka, beshsari, kenagas, to'da, qirchin, uyg'ur, kerayit va boshqalar o'zbek xalqi, qolaversa, o'zbek xalqining ajralmas qismi bo'lgan Namangan viloyati hududi aholisining shakllanishidagi uchinchi yirik etnik qatlam hisoblanadi.

Tilshunos olim Xudoyberdi Donyorov haqqoniy ta'kidlanganidek: "o'zbek millatining son va tarkib jihatidan eng katta komponentini qipchoq – o'zbeklar tashkil etadi. Bu komponentning asosiy qismi tarixiy xronologik nuqtai nazardan o'zbek millatining tarkibiga eng keyin qo'shilgan, lekin ayni vaqtda butun millat a'zolarining yagona va umumiy nomi bo'lib qolgan "o'zbek" nomini ham shu komponent olib kelgan"⁷.

Sirdaryoning o'rta oqimida yashab turgan qoraqalpoqlarning katta bir guruhi XVIII asrda Farg'ona vodiysiga ko'chib o'tganligi xususida ilmiy manbalarda qaydlar mavjud. Ko'chib o'tgan qoraqalpoqlarning aksariyati vodiyning Sirdaryo va Qoradaryo qirg'oqlaridagi hududlariga joylashgan va Andijondan to Qo'qongacha bo'lgan hududlarda o'troqlasha borib, o'zlarining qator qishloqlarini barpo etgan⁸.

Tarixchi olim S.S.Gubaeva ham Farg'ona vodiysida joylashgan bir necha qoraqalpoq qishloqlarini ko'rsatib o'tadi. Xususan, Darlomon, Nayman, Qipchoq, Sohovat, SHerqo'rg'on, Do'ngsaroy, Xo'jaobod, Xavos, Bug'azi (Bobog'oz), Gurteva, (Gurtepa), Beshkapa, Chordara, (Chordona), Qoraqalpoq, Taqali, Qipchoq, Soybo'yi, Qoraqalpoq, Qipchoq va boshqalar⁹. Garchi, vodiylar qoraqalpoqlari Xorazm vohasida yashovchi qoraqalpoqlar kabi murakkab urug'-qabilaviy tuzilishga ega bo'lmasalar-da, har holda tadqiqotchilar vodiylar hududidagi qoraqalpoqlar ham bir necha urug'lardan iborat ekanliklarini qayd etganlar. Xususan, Farg'ona qoraqalpoqlarini maxsus o'rgangan L.S.Tolstova vodiylarida mang'it, keneges, qipchoq, qo'ng'irot kabi qoraqalpoq urug'lari

⁷ Донёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.8-9; Абдиев М. Худойберди Донёров // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 115.

⁸ Иногамов Ш.И. Этнический состав населения этнографическая Ферганской долины в границах Уз ССР: Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Ташкент, 1955. – С. 78.

⁹ Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX начале XX вв. – Ташкент: Фан, 1983. – С. 71-74.



yashaganliklari, ular o'z o'rnida bir qancha mayda qavmlarga bo'linganliklarini ta'kidlaydi¹⁰. Masalan, olim ta'kidlagan, shuyit, xitoy-qipchoq, momoxon, bessari, uyruchi, nayman, keneges, urug'larining vakillari hozirda ham Namangan viloyati janubi-g'arbiy dialektal arealida istiqomat qilmoqda. Ularning qishloqlari ham o'z urug'lari nomi bilan ataladi.

Tarixchi olim U.Abdullaev 1909-yilda nashr etilgan "Farg'ona viloyati aholi joylari ro'yxati"dachuit (shuyit), uyurchi, ...kenegez, nayman... kabi qoraqalpoq urug'larining nomi bilan ataluvchi aholi manzilgohlari ko'rsatib o'tilganligini ta'kidlaydi¹¹.

Darhaqiqat, til har bir etnosni boshqa bir etnosdan ajratib turuvchi muhim va asosiy belgidir. Etnos nazariyasiga ko'ra ham til etnosni belgilab turuvchi asosiy belgilardan hisoblanadi. Ayni vaqtda til kishilarning asosiy aloqa vositasi sifatida ular o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni belgilovchi, ularni yuzaga chiqaruvchi hamda ana shu munosabatlar orqali rivojlanuvchi ijtimoiy tabiatga ega hodisadir.

Shuni takrorlashga to'g'ri keladiki, mazkur xalqlar, bir guruh sho'ro tarixchilari ta'kidlaganlaridek, faqat eron tillarida so'zlashuvchi xalqlardangina iborat bo'lmay, ularning katta bir guruhi turkiy tilning turli lahjalarida gaplashganlar. Aniqroq qilib aytganda, bu hududlarda antik va ilk o'rta asrlarda turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar ham yashab¹², ular mintaqada kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy, jumladan, etnolingvistik jarayonlarda faol ishtirok etganlar.

Namangan dialektal arealida ham etnoslararo til munosabatlari qadim davrlardan boshlangan va bu jarayon asosi quyidagi ikki yo'nalishda rivojlanib borgan: birinchi yo'nalishda tillararo qorishuv (metizatsiya holati) turkiy tilning turli lahjalarida so'zlashuvchi urug' va qabilalar ichida yuz bergan bo'lsa, ikkinchisida esa turkiy tilli

¹⁰ Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959. – С. 27-35.

¹¹ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 67.

¹² Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). тарих фанл. докт. ...дисс. – Тошкент, 2006. – Б. 264-285.



xalqlar bilan turkiy bo‘lmagan etnoslarning tillari o‘rtasida chatishuv (gibridizatsiyalashuv holati) sodir bo‘lgan. Tarixdan ayonki, miloddan oldingi III asrda Sirdaryoning o‘rta oqimida Qang‘ (Qanxa) davlati tashkil topgan edi. Bu davlat tarixda Kanguy nomi bilan ham ma‘lum. Tadqiqotchilar ushbu davlat aholisini etnik jihatdan bir xil bo‘lmaganligi, davlat hududida eron tilli xalqlar (xususan, so‘g‘diylar, assianlar, aslar) bilan birga turkiy tilda so‘zlashuvchi etnoslar ham yashaganliklarini aytib o‘tadilar¹³. Yangi era arafasida ushbu davlat aholisi ikki tilda (eron va turkiy tillarda) so‘zlashganlar. Keyinroq ushbu hududga ko‘plab turkiy tilli etnoslarning ko‘chib kelishi natijasida, bu erda turkiy etnik qatlamning mavqei ortib borgan, oqibatda aholining turkiylashishi kuchaygan. Turkiy va turkiy bo‘lmagan etnoslar orasidagi til aloqalari ilk o‘rta asrlarda ham kengayib bordi. Bu davrda mintaqaning bir qator hududlarida aholi turkiy va so‘g‘d tillarida so‘zlagan. Chunonchi, Mahmud Koshg‘ariy XI asrda SHarqiy Turkistonning janubidagi shaharlarda shuningdek, Chu va Talas vodiysidagi aholi turk va so‘g‘d tillarida gaplashganliklari, aholi ikki tilli bo‘lganlari haqida xabar beradi. Uning so‘zlariga ko‘ra X-XI asrlarda SHarqiy Turkistondagi Balasog‘un shahrida bir vaqtning o‘zida aholi ham turkcha, ham so‘g‘dcha so‘zlashganlar. Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Turkiy tillar devoni” asarida Balasog‘undagi so‘g‘diylar haqida gapirib, “Buxoro va Samarqanddan ko‘chib borgan so‘g‘doqlar Bolasog‘unda joylashib qolgan va turkiylashib ketgan” deb yozgan edi¹⁴. Xullas, turli millatlarning birikuvidan tarkib tongan Namangan viloyati aholisi uchun azaldan ikki tillilik xos bo‘lgan. XIX-XX asr boshlarida vodiya hududida o‘zbek-tojik, o‘zbek-uyg‘ur, o‘zbek-qirg‘iz va o‘zbek-qoraqalpoq ikki tillilik holatlari mavjud bo‘lganligi kuzatiladi. Yuqoridagi ikki tillilik hodisasi va ularning tarqalish ko‘lami natijasi sheva arealida turlicha ko‘rinishga ega ekanligini va bu ijtimoiy hodisaning sodir bo‘lishi etnik muhit bilan bevosita bog‘liq bo‘lganligini ko‘rsatib turadi.

¹³ Гумилев. Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007; Шониёзов К. Канг давлати ва канглилар. Тошкент: Фан, 1990. – Б. 178; Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Тошкент, Шарқ. 2001. – Б. 114.

¹⁴ Кошғарий Маҳмуд. Девону луғатит турк. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов). Тошкент, 1960-1963. – Б. 486.